

ТАМАРА МАТОВИЋ
Византолошки институт САНУ, Београд
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

ОДРЕЂИВАЊЕ НАСЛЕДНИКОВОГ НАСЛЕДНИКА И ПОРОДИЧНИ ФИДЕИКОМИС У ВИЗАНТИЈСКИМ ИЗВОРИМА*

У раду се истражују тестаментарне супституције, чији се описи појављују у византијским правним изворима, у потпуности према традицији римског права. Осим што није често предмет научног интересовања, разјашњавање тестаментарних супституција може да допринесе бољем разумевању одређених одредаба византијских правних збирки, како државних тако и приватних, али и српских средњовековних правних споменика – тзв. *Закона градској* и старосрпског превода *Синџајме* Матије Властара, у којима се оне појављују.

Кључне речи: Тестаментарне супституције. – Прохирон. – Синтагма Матије Властара. – Закон градски. – Јустинијанове Новеле (бр. 108 и 159)

Testamentary substitutions are the subject of this article. The issue has not been fairly highlighted in the field of Byzantine studies. Definitions of this legal institute are frequent in the Byzantine legal sources, and are based on the Roman legal tradition; yet, they are sporadic, particularly in the younger codes. Researching on them could lead to better understanding of different legal stipulations, the ones found in the official and private legal codes. From there, definitions of various testamentary substitutions were translated and adopted in medieval Serbian sources – “Zakon gradski”, translation of Byzantine legal code Prochiron Nomos within the Nomocanon of Saint Sava, and the Old Serbian translation of Syntagma of Matthew Blastares.

Keywords: Testamentary substitutions. – Prochiroi nomos. – Syntagma of Matthew Blastares. – “Zakon gradski”. – Justinian’s Novellae (№ 108 and № 159)

* Рад је настао на пројекту „Традиција, иновација, идентитет у византијском свету“, бр. 177032, који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Супституција (замена наследника). У византијским правним споменицима је уочљива разлика коју су између именовања првоименованог универзалног наследника (ἔνστασις) и „заменског“ наследника (ὕλοκαταστάσεως)¹ правили и римски правници. О томе има показатеља у главама појединих правних збирки, као и у њиховим одредбама. У складу с тим, наследници се, у византијским правним збиркама, називају институти (οἱ ἔνστατοι) и супститути (οἱ ὑλοκατάστατοι).²

Укорењена одредба, која се проналази у више правних извора ове врсте, каже: Ἐνστασις ἐστὶν ἡ πρώτην θέσιν τῆς κληρονομίας, τούτέστιν ὁ φύσει πρῶτος βαθμὸς τῶν κληρονομῶν.³ Сматрамо да је смисао овог члана у томе да саопшти да је институција – постављање првопозваног наследника (ἔνστασις) прва диспозиција наслеђа,⁴ то јест први степен по врсти (φύσις) наследника. Могуће је, у том смислу, постојање и другог степена наследника,⁵ онда када се установљавају резервни наследници – супститути. Зато, одредба која увек праги претходну објашњава супституцију.⁶ Парафразом тог члана, сазнаје се да је супституција (замена наследника) пренос наслеђа на другу особу, према одлуци завештаоца, у случају „изостанка“ (ἀποτυχία)⁷ првог (првоименованог) наследника,⁸ па се наводи казуистички: „Као да неко каже: нека мој наследник буде тај, а ако не, нека буде онај“.

¹ Именовање универзалног наследника је „глава и основ тестаментa“ (формулација римског правника Гаја), диспозиција која је морала бити написана пре остале садржине тестаментa. У садржини тестаментa, према римској традицији, могу се наћи и одредбе о супституцији, резервном наследнику, који наслеђује уместо првоименованог универзалног наследника. Разлика се посебно јасно описује у „Законској поеми“ Михаила Аталијата, Пов. Атт. ΚΓ' κβ' (JGR, t. VII, edd. J. Zepi. P. Zepi, Aalen 1962, reprint, 415–497).

² Извор ове дефиниције је у D.28.6.1. (Модестин). Прати се у Vas. 35.10.1; Proch. 30.1; Proch. Auct. 30; Isag. 33.2; Eran. Auct. 35.1; Sinop. min. K α'; Epit. leg., 33.1; Hexab. 5.8. Иста формулација се налази у Закону градском (30.1, *Дучић*, Крмчија, 93), где се наследници, првопостављени и супститути, називају ὑσταβῆν и подῦσταβῆν. У Латинском речнику, који је, како се претпоставља настао истовремено са српским преводом Синтагме, за преводе термина ἰνστίτουτος (ἰνστίτουτος) и ἔνστατος наведени су ἰνστίτουτος и соῦπρῶτην, в. С. *Троицки*, Допунски чланови, 95. О томе, такође, в. Синтагма Матије Властара (*Субојин Голубовић*), 18 и даље.

³ Proch. 29.3 (= Proch. Auct. 29.2; = Isag. 29.21; = Eran. Auct. 32.2; = Epit. leg. 33.2; = Σὺν Μαθ. Βλας, Κ λη', издање Г. А. *Ράλλη*, М. *Ποτλή*, Σύνταγμα).

⁴ У том маниру преводи и *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 450 (§ 29.21). Другачије у Синтагми Матије Властара (*Субојин Голубовић*), 269, „Главни (утврђени) наследник је први степен наследства, то јест први степен наследника“.

⁵ Па и трећег, како каже оригинална одредба у D.28.6.1.

⁶ Proch. 29.4; Proch. Auct. 29.3; Eisag. 29.22; Epit. leg. 33.3; ΣΜΒ Κ 28; Hexab. 5.7.

⁷ Код *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 450 „fallecimiento“. То се не чини сасвим прецизним. Могло би се, према нашем мишљењу, рећи смрти; али је смисао одредбе шири од тога. Наследник прихвата наслеђе, те се иста ситуација може створити његовим одбијањем наслеђа. Из тог разлога, адекватан избор би могао бити, „у случају изостанка првог наследника“, без обзира на разлог. Српски преводилац је одабрао „...отъ неполученія прваго наследника“ (*Дучић*, Крмчија, 93), а други „...отъ погрешенія прваго наследника“ (*Новаковић*, Синтагма, 369). Упор. Синтагма Матије Властара (*Субојин Голубовић*), 269.

⁸ Упор. Синтагма Матије Властара (*Субојин Голубовић*), 269; *Codoñer, Santos*, Introducción ad derecho, 450.

Постојало је више врста супституција у римском праву. Грчке збирке углавном преносе 1) „обичну“, једноставну супституцију (ὕλοκατάστασις ἀπλή)⁹, и 2) „дуплу“, двоструку супституцију (ὕλοκατάστασις διπλή)¹⁰. И док обична, једнострука супституција подразумева одређивање првог наследника, али и истовремено одређивање замене, која ће наследити уколико првоименовани не буде наследник,¹¹ двострука супституција настаје увођењем супститута, који ће уместо тастаторовог малодобног детета, уколико оно одбије наслеђе или умре пре стицања тестаментарне способности, бити наследник.¹²

Супституција или замена наследника (Светосавски Номоканон, „Закон градски“, 29.4: подѣсѣтъвълѣннѣ;¹³ „Пуна Синтагма“, К38: подрастѣо)¹⁴, дакле, подразумева именовање додатног, другог наследника („супститут“; *heres supstitutus*) који ће наследити заоставштину као замена, у случају да првоименовани наследник („институт“; *heres institutus*) неће или не може да прими наслеђе. Римско право је познавало уобичајене случајеве у којима се предвиђала супституција. Када отац у свом тестаменту (*testamentum principale*, ἡ διαθήκη πρῆκυκλαλία)¹⁵ предвиђа тестаментарне одредбе свог малолетног сина (*testamentum pupillare*, ἡ διαθήκη πούπυλλάρια)¹⁶, то чини за случај да син не доживи пунолетно доба у којем би могао и сâм тестаментарно да располаже. За случај синовљеве смрти пре пунолетног доба, јавља се додатни наследник, којег је такође предвидео отац. То је пупиларна супституција (*substitutio pupillaris*, ἡ ὀρφανική ὑλοκαταστάσεως)¹⁷, према чијем је узору, у законодавству цара Јустинијана (С. 6.26.9.) предвиђена и супституција која се спроводи из сличних узрока, када се на месту првоименованог наследника уместо малолетног сина налази ментално болесни син. Та замена наследника у литератури се назива квазипупиларном супституцијом, пошто је према тексту Институција настала „*ad exemplum pupillaris substitutionis*“ (Inst. 2.16.1).

⁹ B. Vas. 35.10.1; Proch. 30.1; Proch. Auct. 30.3; Isag. 33.2; Epit. leg. 33.1; Hexab. 5.8.1. Корен ове одредбе је такође Модестинов фрагмент из D. 28.6.1.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ради се о замени наследника, која је у правној литератури позната као вулгарна супституција.

¹² То је заправо пупиларна супституција (в. доле), с тим што приређивачи ову одредбу углавном преводе дословно, па је и називају двоструком супституцијом. Лингентал преводи као „duplex“, *Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*, 176. На ово место упућују и *Codoñer, Santos*, *Introducción ad derecho*, 463 фн 529.

¹³ *Дучић*, *Крмчија Морачка*, 92–93. Српски термин је дословни превод грчког израза.

¹⁴ *Новаковић*, *Синтагмат*, 269. У „Скраћеној Синтагми“ те главе нема, о томе в. *Соловјев*, *Законодавство Стефана Душана*, 138–9.

¹⁵ Vas. 35.10.3 у *Basilicorum libri XL (Heimbachio)*; Epit. leg. 37.42.

¹⁶ Vas. 35.10.3 у *Хајмбаховом издању*; Epit. leg. 37.42.

¹⁷ В. у Теофиловим парафразама Институција, *Theoph. Institut.* 2.16; ново издање *Lokin, Meijering, Stolte, Van der Wal*.

Фидеикомиси и фидеикомисарна супституција. Супституција може бити блиско повезана са другим институтом наследног права. Ради се о фидеикомисима (грч. уобичајено – *φιδεϊκόμισσος*; другачије, *πίστις καταλιπλανόμενος*)¹⁸, првобитно незаштићеним, неформалним молбама које је оставилац упућивао одабраним лицима. Фидеикомиси су имали широку употребу, а од значаја је и то што се преко таквог, на поверењу заснованог посла, заоставштина остављала лицима која иначе не би могла бити постављана за наследнике у тестаменту. Различити разлози проширили су домен њихове употребе и довели до стварања врло растегљивог правног инструмента. У царско доба дошло је до приближавања института легата и фидеикомиса, како су и легати губили обавезну формалност, а од Јустинијановог времена два института била су *de lege* спојена у један (*Inst. 2.20.3.*)¹⁹. Узевши у обзир и да је тестамент у Јустинијаново доба био лишен формалних правила и тиме приближен легату, три установе су биле блиске и њихово разликовање је било сложено, и готово сувишно.

Супституција и кодицил. Фидеикомис у ширем смислу, као и фидеикомисарна (али и друга) супституција, могли су бити написани у тестаменту, па и ван њега. Додатни запис који је, између осталог, садржао такве одредбе, називао се кодицил (*codicilli*; *κωδικέλλος*). Византијске збирке „вуку“ једну одредбу о томе шта се може наћи у кодицилу, а шта не, из ранијег римског законодавства (*C. 6.36.7. из 245. године*). Према тим одредбама, у кодицилу не може бити наведена институција нити супституција.²⁰ У Исагогама (§29.20; компилована је и у *Proch. Auct. 29.4.*), међутим, не налази се та формулација, већ насупрот томе, каже се: „... неко заправо може у кодицилу одредити фидеикомисара, легат и легатара, и такође може начинити супституцију у кодицилу, али не може институцију, разбаштињење, нити (само по себи) наслеђе.“²¹ Ова, према учесталости појављивања у правним збиркама, непопуларна одредба, свакако је више у складу са правном праксом – већ се из Јустинијанових Новела (средина VI века) види да је сасвим легално написати супституцију у кодицилу (в. доле).

Постоје неки облици ове правне установе на које треба посебно обратити пажњу. *Fideicommissum heredita(t)is* је такав фидеикомис, често написан у кодицилу, који је садржао налог упућен тестаментарном наследнику (фидеикомисар)

¹⁸ Πόν. Ат., KZ’.

¹⁹ Институције су имале законску снагу, што је прокламовано конституцијом *Imperatoriam maiestatem* 533. године, штампаном непосредно пре текста Институција у *Institutiones (Krüger)*, Berolini 1872.

²⁰ *Proch. 29.2*; *Proch. Auct. 29.1*; *Epanag. Auct. 32.2*; *Sinop. min. Κ η*; *Syn. Bas. Κ 28.9*; *Πов. Ат. ΚΔ’ γ’*; *Epit. leg. 32.33*. Слично томе и *ΣΜΒ, Κ38*. То је правило које је детаљно објаснио Теофил у својим Парафразама Јустинијанових институција, в. *Theoph. Institut. 2.25*, према извору у *Instit. 2.25.2*.

²¹ „δύνатаί γάρ τις ἐν κωδικέλλῳ φιδικομισσάριον γράφειν κληρονόμον καὶ λεγάτον καὶ λεγάτᾱριον, ἀλλὰ καὶ ὑποκατάστατον δύνатаί ποιέισθαι ἐν κωδικέλλῳ, οὐ μὴν ἐνστατον κληρονόμον, οὐδὲ ἀπόκληρον, οὐδὲ κληρονομίαν“ (*JGR VII, 218*). Упор. *Codoñer, Santos, Introducción ad derecho, §29.20*.

да целокупну заоставштину пренесе на треће лице (бенефицијар).²² Пренос је могао да има дејство одмах, након одређеног интервала или након смрти самог наследника. Као што се примећује, треће лице се у набројаним ситуацијама јавља као својеврсни супститут првоименованог наследника.²³ Пренос целокупне заоставштине таквом приликом изискује додавање епитета *universalis* у његовом означавању. Суштина „универзалног“ фидеикомиса је у томе што се истовремено и бенефицијару може наложити коме може да остави заоставштину, а коме не може; односно, бенефицијару се може у потпуности забранити располагање наслеђем, што важи и за бенефицијаре бенефицијаревог фидеикомиса. Тиме је фидеикомис служио као средство за далекосежну супституцију, којом се, практично, ствари у заоставштини стављају ван правног промета на дуже време („добра мртве руке“). Уколико су сви наведени наследници сродници, таква супституција назива се породични фидеикомис (*fideicommissum familiae relictum*), и карактеристична је за западноевропско феудално друштво и право.²⁴

Садржина породичног фидеикомиса, који је изменама и допунама Српског грађанског законика назван *заветнина*,²⁵ дакле, пренос је заоставштине од наследника (фидеикомисар) ка једном или више лица (бенефицијар) које је одредио првобитни тестватор, са циљем очувања заоставштине у рукама одређене породице или гране породице. Такав правни посао био је валидан у доба римске републике, вероватно до оног степена до којег је било могуће идентификовати најудаљенијег бенефицијара.²⁶ Да се овај правни институт употребљавао у пракси, говоре сачувани фрагменти римских правника, попут Квинта Муција Сцеволе, који је живео у другом веку (D.36.1.80). Правници трећег века, тзв. класични јуриспруденти, пре свега Папинијан и Улпијан, такође познају овај проблем, и дају своја мишљења о њему, о чему је остала богата грађа у Јустинијановим Дигестама, а које махом истражују романисти.

²² Тзв. универзални фидеикомис. О њему постоји богата литература, посебно из домена класичног права, ми смо користили *Longchamps de Berier*, *Fideicommissum universale*.

²³ Може се напоменути, такође, да се у том случају именовани наследник налази у положају легатара са правом узусфруктуса (током свог живота), који је коришћен најчешће за заштиту појединих чланова породице (мајка–деца; деца–маћеха). *Johnson*, *Succession*, 207.

²⁴ В. *Romas*, Рјечник римског права, 118–9; за основе в. *Torrent*, *Fideicommissum familiae relictum*. О рецепцији фидеикомиса у *ius commune* в. *Waelkens*, *Amne adverso*, 272–273.

²⁵ Заветнина као превод термина фидеикомис стоји у Закону о разрешењу породичних фидеикомиса (1934), који је постао саставни део измена и допуна Српског грађанског законика, в. чл. 467 и 468. Тај закон је донет да би се успоставио начин укидања породичних фидеикомиса, које је још, не објашњавајући детаље, предвидео Видовдански устав (1921) у члану 38. Европски законодавци укидају фидеикомисе почев од Француске револуције, в. *Waelkens*, *Amne adverso*, 272 sqq. На српску правну историју пресудан значај има одредба Аустријског грађанског законика из 1811. године о укидању фидеикомисарне супституције (AGB, §608). Насупрот њему, Наполеонов *Code civil* (1804) само је сузео круг лица на која се може односити такво располагање. О томе *Waelkens*, *Amne adverso*, 273.

²⁶ *Johnson*, *Succession*, 207.

Као предмет једне своје конституције, цар Јустинијан предвиђа питање фидеикомисарне супституције (N. 108,1 из 541. године)²⁷. Исто питање Јустинијан је уврстио у уџбеник права (Inst. 2.20.23), у којем се дефинише универзални и партикуларни фидеикомис. Новела говори о завештаоцу који је у свом тестаменту предвидео за наследнике своја два сина – од којих је један имао потомке, а други није. Тестаментарна одредба предвиђала је да онај син који умре без потомака пренесе све што му је припало на потомка другог сина, или на потомка синовљевог потомка, те да имовина остане у породици. Јустинијан тај случај решава према мишљењу врло уваженог римског правника Папинијана, који је живео две стотине година пре њега, а које је било написано у 19. књизи Папинијанових *Questiones*.²⁸ Наводи се да је онај коме је упућен налог о фидеикомисарној супституцији (син без потомака, који је истовремено наследник оптерећен фидеикомисом у корист свог брата или рођака, фидеикомисар) дужан да супституту (заменски наследник, у овом случају син са потомком или сам потомак, тзв. бенефицијар) пренесе износ четвртине наслеђа.²⁹ Фидеикомисару није било дозвољено да злонамерно осујети бенефицијара разним поклонима које би давао из предмета заоставштине, те окрњио дуговани износ четвртине заоставштине. Према купцима предмета из заоставштине било је превиђено да супститут-бенефицијар може да подигне тужбу са стварноправним дејством (*rei vindicatio*).³⁰

Фидеикомисару ће се дозволити да угрози *quarta Pegasiana* уколико је то за потребе мираза или предбрачног дара. Једнако томе, заоставштина се може умањити уколико је фидеикомисар дужан да намири одређене јавноправне ставке („откуп заробљеника“, *εἰ δὲ καὶ εἰς αἰχμαλώτων λύσιν*). Ова одредба је имала далекосежно дејство, али се не проналази у византијским збиркама, нити код цариградског судије Евстатија Ромеја.³¹ Такође, међу многобројним наследноправним случајевима које је решавао Димитрије Хоматин, нема података који би се односили на правни институт фидеикомисарне супституције.

²⁷ У последњим редовима Новеле саопштава се да је настала четрнаесте године владавине цара Јустинијана.

²⁸ Ову вест садржи текст поменуте Новеле, а налази се и у D. 36.1.54.

²⁹ Тзв. *quarta Pegasiana*, према SC *Pegasianum*, сенатском мишљењу које је донето 75. године, на основу којега је ограничавање вредности легата у односу на заоставштину протегнуто и на фидеикомисе, па је наследник и у случају образовања фидеикомиса имао право на четвртину заоставштине, в. *Romas*, Рјеџник, 307.

³⁰ Ово је решење SC *Trebellianum*, сенатске одлуке донете такође у 1. веку, према којој је отклоњена опасност којој су били изложени наследници (и супститути) да за оставиочеве обавезе одговарају сопственом имовином уколико их универзални фидеикомисар не подмири. Пре доношења и актуелизовања те одлуке, дешавало се да су многи наследници на основу фидеикомиса одбијали заоставштину, па је фидеикомис остајао без учинка, в. *Romas*, Рјеџник, 308.

³¹ У збирци цариградског судије супституција–замена наследника се помиње тек у пар наврата: када се ради о пуноважности тестаментa, и његовој садржини (11.2), и у вези са пупиларном супституцијом (44.6).

Посебно је релевантна у овој теми Јустинијанова Новела 159 из 555. године,³² чији текст садржи и навод о једном тестаментарном располагању. Неки Хијерион (Ιέριον) легирао је својим синовима Константину, Антемиону, Калиопиону и Александру одређене куће и имања, са припацама. Константину је припала главна кућа са свим припацама, као и приградско имање Копарија, такође и кућа која се налази у Антиохији, купљена од неког Мамијана. Антемион је наследио приградско имање Влахерна, купљено, као и приградско имање на рту Состену, које је претходно припадало неком Ардавриону; Калиопион је добио имање названо Витарион или Филотеј; Александар је наследник приградског имања у четврти Венети (Βενέτοι). Како се сазнаје из текста тестаментарног у овој Јустинијановој конституцији, имања се налазе у окружењу Цариграда и Антиохије. Тестамент садржи забрану отуђивања кућа и имања ван породичног круга (како се наводи, „било продајом, поклоном, трапом или на било који други начин“) са идејом да Хијерионови поседи остану заувек везани за његово име, и у поседу његове породице.³³ Инструмент којим је завешталац желео да постигне такав учинак је налог упућен сваком од синова да након њихове смрти имања остану њиховој законској или усвојеној деци и даљим потомцима. Синовима који умру без потомака налаже се да свој наследни део (дакле, куће у Цариграду и Антиохији, као и пет приградских имања) пренесу на живог брата или браћу, заједно са свим правима и припацама, укључујући парике и слуге (прва фидеикомисарна супституција), а ослобађајући их у односима између њих самих од било каквог реалног осигурања (ικανοδοσία) које би синови са потомством, у току живота, тражили на основу свог фидеикомиса или легата.³⁴ Онај ко би тражио такву залог, изгубио би своје наслеђе (фидеикомис).

Константин	главна кућа	Имање Копарија	кућа у Антиохији
Антемион	имање Влахерна	имање на рту Состену	
Калиопион	имање Витарион		
Александар	имање у четврти Венети		

Илустрација 1: њрвоименовани наследници њрема Хијериономом ѡсестаментарноу, на које се односи њрва фидеикомисарна суйсистиѡуција

³² Ову новелу помиње и Лингентал у свом доста сажетом прегледу фидеикомисарне супституције у Историји грчко-римског права, в. *Lingenthal, Geschichte*, 203–205. У првом издању (1877) странице посвећене фидеикомисарној супституцији су 178–180. Друго издање садржи допуњене податке о том институту.

³³ „...μη ἐκποιήσαι, μη κατὰ πρᾶσιν μη κατὰ δωρεὰν μη κατὰ ἀνταλλαγὴν μη ἄλλως ὅπωςδὴποτε, μηδὲ ἐκβαλεῖν ἢ ἀλλοτριῶσαι τὰς αὐτὰς οἰκίας ἢ τὰ προεγεγραμμένα πέντε προάσεια τοῦ ἐμοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἐμῆς φαμίλιας“.

³⁴ Последњи део је споран: „ἀργούσης δηλαδὴ μετὰξὺ αὐτῶν τῆς ἐπὶ τοῖς fideicommissis ἢ ληγάτοις ἱκανοδοσίας“.

Хијерион је саставио и кодицил, у којем се врши накнадна измена тестаментa. Имање Копарија, претходно легирано сину Константину, изменом у кодицилу завештава се Константиновом сину Хијериону, завештаочевом унуку, одмах након завештаоачеве смрти, а по унуковом стицању пунолетства. Ономе ко, било по завештаоачевој вољи, било по унуковој вољи (тестаменту), наследи раскошни комплекс у Копарима, забрањује се да имање даље легира особама ван породичног круга. То имање, према жељи завештаоца, требало би да остане „у потпуности“ и „заувек“ у његовој породици, те да се никада не одвоји од његовог имена. Уколико Хијерион млађи умре пре досезања пунолетства (пупиларна супституција) или без потомака рођених у законитом браку, имање ће наследити његов отац Константин (обична супституција, овде: друга фидеикомисарна супституција).

Хијерион млађи (унук)	Имање Копарија
-----------------------	----------------

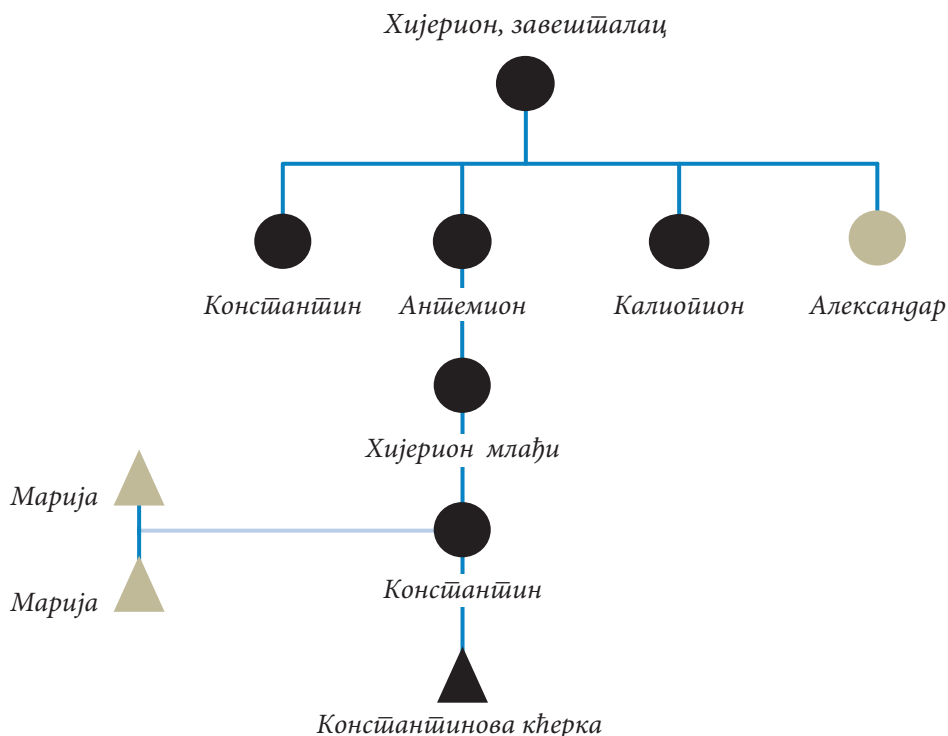
Илустрација 2: њромена у Хијерионовом кодицилу; група фидеикомисарна сукститиуција односи се на Хијериона млађе (завештаоачевој унука)

Унук Хијерион је, након смрти свог деде, а и оца Константина, наследио очев наследни део, у којем се, између осталог, налазила и кућа у Антиохији. Спор који Јустинијан детаљно излаже настао је управо око те куће, коју је унук Хијерион продао странцима, мимо дедине воље. Свом сину Константину (завештаочевом праунуку) пренео је резиденцију (наслеђену од оца), и приградско имање које је добио записом у дедином кодицилу. У следећој генерацији, Константиново дете је било посмрче, јер је Хијерион преминуо пре његовог рођења, оставивши тестамент у којем се за случај да се зачето дете не роди, или умре након рођења а пре досезања пунолетства, на наслеђе позива дететова мајка Марија, Хијерионова супруга, као и друга Марија – Константинова мајка³⁵ (пупиларна супституција, овде: трећа фидеикомисарна супституција). Рођена девојчица је умрла у малој доби, па је кућа, као и приградско имање Копарија, прешло на две Марије.

Док се то дешавало, још је био жив Александар, завештаоцев очигледно најмлађи син, који је захтевао кућу и имање на основу очевог тестаментa. Јустинијан преноси да су две Марије истицале да им добра припадају, као и да су се браниле аргументом да су и друга браћа такође продавала своје наслеђе, тиме кршећи очеву последњу вољу, као и сâм Александар, који је претходно отуђио приградско имање што му је припало. Александар је истицао да је његово право

³⁵ „... ὡς εἶτε μὴ τεχθεῖη παιδίον εἶτε τεχθὲν ἀνηβον τελευτήσεις, τὴν τε μητέρα τὴν αὐτοῦ Μαρῖαν τὴν ἐνδοξοτάτην τὴν τε αὐτῷ συνοικοῦσαν Μαρῖαν τὴν εὐκλεεστάτην ἐπὶ τὴν αὐτοῦ καλεῖσθαι διαδοχὴν“. Неки истраживачи тумаче на овом месту да је друга Марија Константинова ташта, што може имати смисла јер се даљи аргументи у спору заснивају на томе да је имовина отишла изван породице. Упор. *Lokin, Graeca legentur?*, 136.

на приградском имању врло утемељено, узевши у обзир кодицил у којем је покојни Хијерион јасно забранио да се оно продаје ван породице. Истовремено је оправдао своје располагање чињеницом да је учињено према царској наредби (ἐκ βασιλικῆς τοῦτο ποιεῖν συνωθηθέντι κελεύσεως).

Илустрација 3: схема Хијерионове породице, кроз четири генерације. Светли облици означавају жива лица у иренујку настјанка сјора, према вестима из Новеле

Цар Јустинијан, као врховни законодавац, износи своје мишљење у епилогу ове конституције. Он сматра да је забрана отуђивања имања везана за оставиочеве првостепене наследнике, дакле, синове, и да она не обавезује даље сроднике. Имање које је предмет кодицила, са друге стране, садржи ширу забрану отуђивања, и њега је оставилац желео вечно да одржи у поседу своје породице („породични фидеикомис“). Закључује се да забрана отуђивања породичне имовине обавезује наследнике до четврте генерације – односно, до четвртог степена. Ту одлуку, донету на основу конкретног случаја, Јустинијан проглашава општом нормом, која ће обавезивати све сродне случајеве. То се на овај случај одразило тако што је пресуђено да нико нема право да одузме имања од мајке и таште поменутог Констанса. Та одлука, изражена у Новели 159 из 555. године, требало је да служи као прецедент свим потоњим сличним случајевима који садрже спор настао на основу фидеикомисарне супституције.

I генерација: <i>Хијерионов шестиаменї</i>	Првоименовани наследници:	Константин	Антемион	Калипион	Александар
II генерација: <i>Хијерионов кодицил</i>	Првоименовани наследник:	Хијерион млађи (унук)			
III генерација: (законско наслеђивање?)	Наследник:	Константин (праунук)			
IV генерација: <i>Константинов шестиаменї</i>	Првоименовани наследник:	Константинова ћерка (чукунунука)			

Илустрација 4: наследници у Хијеријоновој породици, основ њиховој њозивања на наслеђе

I генерација: <i>Хијерионов шестиаменї</i>	Супститут:	Синови са потомством
II генерација: <i>Хијерионов кодицил</i>	Супститут:	Константин
III генерација: (законско наслеђивање?)	/	/
IV генерација: <i>Константинов шестиаменї</i>	Супститутути:	Две Марије

Илустрација 5: супститутути у Хијеријоновој породици

Јустинијанове Новеле, како је познато, никада нису биле званично обједињене ни издате. Изворни грчки текст Новеле 159, приређен на левој страни Шеловог издања Јустинијанових Новела, сачуван је кроз неколико приватних збирки. Као одговарајући наслов поменуте Новеле налази се текст *ὄτε τὰς ὑλοκαταστάσεις μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ ἴστασθαι*,³⁶ односно, „о правоваљаности супституција до првог степена“. Новела 159 постала је позната и на Западу, када је у латинском

³⁶ Novellae, 736.

преводу уврштена у тзв. збирку *Authenticum* (под бр. 126),³⁷ чији се текст налази на десној страни Шеловог издања, сучељен грчком изворнику. Међутим, наслов тог закона значајно је другачији у свом латинском облику: *de restitutione fideicommissi et nomine familiae usque ad quotum gradum locum habet* (о реституцијама произашлим из фидеикомиса и породичне имовине до оног степена сродства који је дозвољен).³⁸ У првим штампаним издањима Јустинијанових Новела, у латинском наслову Новеле о фидеикомисарним реституцијама уместо речи *quotum* појављује се број *quartum*, исправком приређивача, који су сматрали да је то у складу са садржином коју доноси ова конституција.³⁹ У складу са тим, приређивачи грчког текста Новела убрзо и сами врше измене у наслову: уместо *ἐνὸς* појављује се *ἐν δ'*, а затим се штампају издања у којима је нестало и предлог *ἐν*, а уместо њега се налази „...μέχρι δ' βαθμοῦ...“.⁴⁰

* * *

Необично је што се правила о фидеикомисарној супституцији не појављују у византијским законима, осим у две или три устаљене форме које су горе наведене. У Еклоги, као из ње изведеним збиркама и колекцијама (*Ecloga ad Procheiron mutata*, *Ecloga privata*, *Ecloga Privata Aucta*, тзв. τὸ δεῦτερον ἐκλογάδιον), врло су штуро наведене одредбе о наслеђивању уопште, тако да се ситнија дефинисања не проналазе.

О постављању наследниковог наследника, додуше, има неких вести у типцима манастира. У правној теорији, породичне задужбине, какав карактер су имали и одређени манастири (приватни баштински манастири),⁴¹ подразумевају издвајање добара у корист уског круга људи издвојених према породичној припадности. Из докумената су познати случајеви када се према типцима (датом у форми тестамент) будући настојатељ (наследник првоименованог настојатеља) поставља према вољи првог завештаоца – ктитора.⁴²

³⁷ Једну од неколико познатих латинских компилација Јустинијанових Новела глосатори су из нетачног убеђења назвали *Authenticum*, мислећи да се ради о оригиналном тексту. Како је холандски историчар права Шелтема доказао, *Authenticum* је настао посебном методолошком техником превода реч по реч са грчког језика на латински, тзв. *κατὰ λόβας*, да би студентима права који су припадали латинском говорном подручју приближио грчки текст Новела, в. *Scheltema, Authenticum*, 275–284. Дакле, Аутентикум је служио као дидактичко штиво у савлађивању текста Јустинијанових Новела, и правних правила која су у њима уобличена.

³⁸ О природи латинског превода Новеле 159 у *Authenticum*, 126 в. *Lokin, Graeca legentur?*, 12 sqq; као и *Lokin, Ad Novellam* 159, 134.

³⁹ В. *Lokin, Graeca legentur*, 14.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ О томе, в. *Thomas, Private religious foundations*.

⁴² В. тестамент ктитора Нила, оснивача малог Манастира Св. Јована Претече на Светој Гори, изд. *Actes de Dochiarou*, № 17; в. и *Майновић*, Завештања, 167 и даље. О ктиторском праву постављања наследника в. *Троицки*, Ктиторско право, 81–132. Та тема дотиче и односе са епископијом, и ингеренције епископа при именовану настојатеља, те се на овом месту у њу нећемо упуштати.

Конечно, неки аутори су мишљења да *donatio sub modo*, који се учестало појављује у византијским документима, представља *inter vivos* аналог римским фидеикомисима.⁴³ То се може пратити и кроз српске средњовековне документе.⁴⁴ Међутим, након Јустинијановог обраћања тој теми директно, одредбе о фидеикомисарној супституцији чине извор права тек посредног значаја и особеног карактера (*ius*), а не предмет живе законске регулативе (*leges*). Поставља се питање како је текао њен развој од средњег века ка модерном добу, у чији су освит укинуте, на територијама које су баштиниле византијску културну и правну традицију. Илустративан пример може бити српска правна историја, која се у тим питањима релативно благовремено повиновала западноевропском становишту у погледу законске регулације (дакле, још Видовданским уставом 1921. године), најјасније одсликаним у Аустријском грађанском закону из 1811. године. Правна пракса, која би садржала увид у институте тестаментарног права, из доба средњег века није очувана, док се о постојању и могућој употреби породичних фидеикомиса код нас, у каснијем периоду, може сазнати једино увидом у архивску грађу.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary sources

- Actes de Docharou, ed. *Oikonomides N.*, Paris 1984.
 Basilicorum libri LX, edd. *Scheltema H. J., van der Wal N., Holwerda D.*, Groningen 1953–1988.
 Basilicorum libri XL, ed. *Heimbachio G. E.*, t. III, Lipsiae 1843.
 Codex Iustiniani, ed. *Krüger P.*, Berolini 1892 (Corpus iuris civilis II).
Codoñer J. S., Santos F. J. A., La Introducción ad derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio, Madrid 2007.
 Digesta, edd. *Mommsen T., Krüger P.*, Berolini 1872 (Corpus iuris civilis I).
 Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron, ed. *Lingenthal C. E. Z. von*, Heidelbergae 1837.
 Institutiones, ed. *Krüger P.*, Berolini 1872 (Corpus iuris civilis I).
 Jus Gaeco Romanum, t. III, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).
 Jus Graeco Romanum, t. II, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).
 Jus Graeco Romanum, t. IV, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).
 Jus Graeco Romanum, t. V, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).
 Jus Graeco Romanum, t. VII, edd. *Zepi P., Zepi I.*, Aalen 1962 (reprint).
 Novellae, edd. *Schöll R., Kroll W.*, Berolini 1895 (Corpus iuris civilis III).

⁴³ *Buckland, McNair*, Roman Law, 179.

⁴⁴ В. Нил. № 58/59, о томе недавно објављени радови *Бојанин*, Две изгубљене повеље, 359–382; *исти*, Заједничка повеља, 275–292.

- Theophili antecessoris paraphrasis institutionum, edd. *Lokin, J. H. A., Meijering R., Stolte B. H., Van der Wal N.*, Groningen-Chimaira, 2010.
- Rallē G. A., Potlē M.*, Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων, т. 6, Αθήνα 1859 [*Rallē G. A., Potlē M.*, Syntagma tōn Theiōn kai Ierōn Kanonōn, т. 6, Athēna 1859].
- Κ. Ἀρμενοπούλου. Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος, ed. *Pitsakēs K. G.*, Αθήνα 1971 [Κ. Armenopoulou. Proheiron nomōn ē Hexabiblos, ed. *Pitsakēs K. G.*, Athēna 1971].
- Крмчија Морачка, прир. *Дучић Н.*, Београд 1877 [Крмчија Мораčka, прир. *Dučić N.*, Beograd 1877].
- Матија Властар: Синтаγμα, превод *Субоџин Голубовић Т.*, Београд 2013 [Matija Vlastar: Sintagma, prevod *Subotin Golubović T.*, Beograd 2013].
- Синтагма Матије Властара, ур. *Новаковић С.*, Београд 1907 [Sintagmat Matije Vlastara, ur. *Novaković S.*, Beograd 1907].

Литература – Secondary sources

- Buckland W. W., McNair A. D.*, Roman Law and Common Law: A Comparison in Outline, Cambridge 1965.
- Johnson D.*, Succesion, ed. *Johnson D.*, The Cambridge companion to Roman Law, Cambridge 2015.
- Lingenthal Z. v.*, Geschichte des Griechisch-römischen rechts, Berlin 1877.
- Lingenthal Z. v.*, Geschichte des Griechisch-römischen rechts, Berlin 1892.
- Lokin J. H. A.*, Graeca legentur? The significance of Justinian's Novel 159 in the Württemberg v. William of Orange case (1544–1666), Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, 70/2, Amsterdam 2007.
- Lokin J. H. A.*, Ad Novellam 159, Subscesiva Groningana IV (1990) = Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal.
- Longchamps de Berier F.*, Il fideicommissio universale nel diritto romano classico, Warszawa 1997.
- Romac A.*, Rječnik rimskog prava, Zagreb 1983.
- Scheltema H. J.*, Subseciva XI: das Authenticum, Tijdschrift Vervoer & Recht 31 (1963).
- Torrent A.*, Fideicommissum familiae relictum, Oviedo 1975.
- Waelkens L.*, Amne adverso: Roman Legal Heritage in European Culture, Leuven 2015.
- Бојанин С.*, Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар №58 и №59), Περιβόλος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović, т. II, ур. *Миљковић Б., Целебџић Д.*, Београд 2015, 359–382 [*Bojanin S.*, Dve izgubljene povelje Brankovića i njihova kompilacija (Hilandar №58 и №59), Περιβόλος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović, т. II, ур. *Miljković B., Dželebdžić D.*, Beograd 2015, 359–382].
- Бојанин С.*, Заједничка повеља браће Бранковић и канцеларија крупне властеле у држави Немањића, Зборник радова Византолошког института 53 (2016) 275–292 [*Bojanin S.*, Zajednička povelja braće Branković i kancelarija krupne vlastele u državi Nemanjića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 54 (2016) 275–292].
- Мајшовић Т.*, Завештања у архивама светогорских манастира, необјављена докторска дисертација, Београд 2017 [*Matović T.*, Zaveštanja u arhivama svetogorskih manastira, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd 2017].
- Соловјев А.*, Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка, Скопље 1928 [*Solovjev A.*, Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka, Skoplje 1928].
- Троицки С.*, Допунски чланови Властареве синтагме, Београд 1956 (Посебна издања САНУ, књ. 258) [*Troicki S.*, Dopunski članovi Vlastareve sintagme, Beograd 1956 – Posebna izdanja SANU, knj. 258].

Tamara Matović

Institute for Byzantine studies, SASA, Belgrade
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

APPOINTING THE HEIR'S HEIR AND FAMILY TRUST (FIDEICOMMISSUM) IN BYZANTINE LEGAL SOURCES

From Roman legal tradition stipulations concerning testamentary substitutions were inherited in Byzantine law. Testamentary substitution is a legal institute which can be found in content of a will: it is a disposition by which testator names a substitute heir that will inherit him in various life situations, all encompassing the event when the first heir is absent. Therefore, the Greek stipulations about *enstasis* (appointing the first heir) and *hypokatastaseōs* (naming / appointing the substitute heir) should be interpreted in this manner. Knowing the distinction between two principal types of testamentary substitution, in Byzantine legal codes also two variations of *hypokatastaseōs* appear.

Following this process, the relevant stipulations were adopted in Medieval Serbian legal books – Nomocanon of Saint Sava (the part called Zakon gradski, that is the translation of Byzantine code Prochiros Nomos), and the Old Serbian translation of Syntagma of Matthew Blastares. Several stipulations are challenging to comprehend, taking into account their opposite meaning. For the purpose of legal analysis, it is important to link them to their root, which is not found in Byzantine law, their immediate ancestor, but in Roman law.

One particular type of testamentary substitution is a fideicommissary substitution, which could be manifested as a prohibition addressed to an heir to dispose of an inheritance by his own will. On the contrary, the heir must follow the behest of the testator, in terms of personality of his heir. Two constitutions of emperor Justinian I (Novella 108 and Novella 159) address to this question, and their legal background is the subject of this article.

Fideicommissary substitutions are the instrument for creation of a family fideicommissum or a family trust. Although numerous wills and legal cases concerning inheritance are preserved from the time of the Byzantine empire, among them there are no traces of this legal institute. Private religious foundations and the documents that set them up (*typika*) sometimes can be associated with family fideicommissum, but in these issues many more questions poses. Endowing done *inter vivos*, characteristic not only for Byzantine, but for Medieval Serbian tradition, sometimes is the instrument that contributes to the same aims as fideicommissary trusts.

Although the praxis of fideicommissary trusts was common in medieval Western world, right to the French Revolution and Napoleon's Code civil, some key elements, based on Roman and Justinianic law, make it also bridged to the tradition of Byzantine law. In case of Serbian law, family trusts were explicitly prohibited and annulled in the second decade of XX century, but its occurrence and frequency between obscure times under the Ottoman empire up to XIX and XX centuries, are yet to be fully researched.